

АКЦЕНТНО-РИТМІЧНА СТРУКТУРА СЛОВА ПРИ ВЗАЄМОДІЇ БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВ

Внаслідок тривалого контакту між російською й українською мовами у мовленні виникають помітні відхилення від норми в обох мовах і на всіх рівнях. Особливо стійкою є інтерференція на фонетичному рівні - суттєво змінюється акцентно-ритмічна структура слова, що призводить до зміни інтонації та традиційної мелодики мовлення.

Закономірності організації акцентно-ритмічної структури слова (АРС) - одна з найяскравіших національних особливостей будь-якої мови чи діалекту. Саме акцентно-ритмічна організація слова створює абсолютно індивідуальну в цілому мелодику мовлення, що дає нам змогу впізнати - іноді на досить великій відстані, - яка мова звучить, абстрагуючись від семантики окремих слів і змісту речень.

Звукова будова слова складається з чотирьох субструктур, однією з яких і є акцентно-ритмічна структура. За визначенням відомого лінгвіста Г.П. Торсуєва [1], звукова будова слова - складне утворення, специфічне у принципі для кожної мовної системи.

Усі чотири структури, що утворюють фонетичне слово, тісно пов'язані між собою, актив-

но взаємодіють і існують власне лише у такій діалектичній єдності.

1. Фонемна структура - послідовність голосних і приголосних у слові.

2. Структура сполучення фонем - артикуляційно-акустичний зв'язок та взаємовплив (коартикуляція) голосних і приголосних, завдяки чому утворюються якісні модифікації голосних і приголосних у слові.

3. Силабічна структура - будова складів, їхні межі, розподілення у слові.

4. Акцентно-ритмічна структура - співвідношення складів слова у часовій послідовності: градація складів за довжиною, силою і напруженістю артикуляції залежно від місця у слові [2].

Акцентно-ритмічна структура (АРС) власне виконує об'єднуючу функцію, створюючи органічну єдність - фонетичне слово.

Наукові дослідження з фонетики різних мов, у т. ч. й інструментальні, свідчать, що характер і принципи АРС значною мірою залежать від природи наголосу. Слід, однак, зазначити, що в даному разі поняття наголосу ширше, ніж виділення певним способом одного серед усіх складів слова. Саме природою словесного наголосу східнослов'янські мови відрізняються в першу чергу від інших мов: для української, білоруської і особливо російської мов словесний наголос - це особливий засіб мовлення слова в цілому [3]. Наголошений склад впливає на всі інші склади слова, підпорядковуючи їх, формує у такий спосіб систему ненаголошеного вокалізму у мові.

На особливому статусі словесного наголосу акцентував увагу у своїх дослідженнях видатний російський фонетист Л. Р. Зіндер: «Словесний наголос - це не тільки виділення тим чи іншим способом окремих складів, а й наявність у наголошеному складі специфічних якостей, відсутніх у ненаголошеному» [4].

Твердження про принципову близькість фізичної природи і фонетичної функції словесного наголосу в російській і українській мовах не викликає сумніву, але реалізація цих загальних принципів істотно відрізняється: в російській мові вони представлені значно контрастніше, якість ненаголошеного голосного передусім залежить від місця складу відносно наголошеного.

В українській мові різниця між наголошеним і ненаголошеними складами суттєво менша. Тобто можна говорити про те, що в українській, порівняно з російською мовою, залежність фонетичної будови слова від наголосу менша.

В українській мові відсутня якісна редукція ненаголошених голосних: в усіх позиціях, незалежно від місця в слові, українські ненаголошені зберігають свою основну якість.

У російській мові, як і в українській, під наголосом функціонує 6 фонем: [a], [o], [y], [и], [ы], [e]. Але вже система першого переднаголошеного складу представлена 4 фонемами: [a], [o] - збігаються в одному варіанті, те ж саме відбувається з [e], [и]. А в інших ненаголошених складах кількість голосних ще зменшується до трьох: на місці [a], [o], [ы] - (ъ), на місці [e], [и] - (ь) зберігає свою основну якість [y].

Наслідок якісної редукції в російській мові - велика різниця у складі, кількості і якості голосних фонем, що можуть бути представлені у наголошеному і ненаголошених складах. І ця тенденція не тільки зберігається, а й розвивається далі. У розмовній мові москвичів нерідко можна почути, як у слові зникає цілий склад.

Дані кінорентгену, осцилографічного аналізу українського вокалізму свідчать про кількісні зміни в артикуляції ненаголошених голосних. Н. І. Тоцька, спираючись на матеріали інструментального й аудиторського аналізу, зауважує: «... З описів ненаголошених голосних, особливо в положенні між твердими приголосними, видно, що, незважаючи на деякі зміни... вони не втрачають свого характерного звучання, добре розрізняються, не зливаються, як правило, з представниками інших фонем і артикуляторно, і акустично,- навпаки, вони прагнуть залишатися в рамках свого характерного стереотипу» [5].

Отже, порівнюючи природу наголосу в російській і українській мовах, можна говорити про певну подібність, але ні в якому разі - про тотожність.

Така провокаційна схожість створює надзвичайно сприятливі умови для активної, стійкої фонетичної інтерференції в обох мовах.

Проблема інтерференції давно цікавить мовознавців, і не тільки їх. Останнім часом цією проблемою серйозно переймається психолінгвістика, певною мірою і соціолінгвістика. Однак до цього часу не існує єдиного тлумачення її природи, характеру і закономірностей.

Інтерференція у широкому розумінні слова - надзвичайно складне явище, пов'язане не тільки з лінгвістикою, а й з психологією, ментальністю етносів, їхньою історією, культурою. Що стосується вузьколінгвістичного розуміння інтерференції, тут теж слід враховувати низку чинників: особливості взаємодіючих мов, їх демографічну, комунікативну, інформативну потужність, характер контактів [6], їх тривалість тощо.

Досить поширеною є думка про те, що інтерференція - це вплив однієї мови на іншу, як результат мовного контакту, це зміни в одній мовній системі під впливом другої. Такий варіант цілком можливий, наприклад, коли людина вивчає іноземну мову.

Що ж до української і російської мов на території України, то абсолютно очевидно, що наслідком тривалого й активного мовного контакту, масового білінгвізму [7] є взаємовплив, взаємодія мов. Відхилення від норм спостерігаються й у російськомовного населення, й у двомовних етнічних українців. Є всі підстави говорити про існування локального варіанта російської мови на території України. Це закономірний результат тривалої взаємодії цих мовних систем, індивідуального і, на жаль, державного білінгвізму.

Порушення норми можна спостерігати в обох мовах практично на всіх мовних рівнях:

і в лексиці, і в фонетиці, і в граматиці. Але, на відміну від явної інтерференції, наприклад лексичної, фонетична має дещо прихований характер, що й зумовлює її надзвичайну стійкість. Якщо про свої лексичні, граматичні порушення норми людина може досить швидко довідатись, порівнюючи своє мовлення з еталонним, мовленням інших носіїв, то фонетичні помилки, крім місця наголосу, діагностувати досить важко, насамперед через фонологічність нашого слуху, і вони іноді набувають характеру спадкоємних. Це стосується передусім акцентно-ритмічної структури слова.

Як реагує АРС на взаємодію російської й української мов? В українському варіанті російської мови помітно змінюється співвідношення між наголошеними і ненаголошеними голосними: збільшується тривалість ненаголошених. Це стосується насамперед позиції першого переднаголошеного складу: різниця між ним і рештою ненаголошених голосних значно менша, ніж у російській нормативній вимові.

У другому переднаголошеному відповідно до нормативного російського (ъ) на місці [о], [а] вимовляється звук, близький за своєю акустичною характеристикою до короткого і переднього (а).

Отже, можна зробити висновок, що російській мові в Україні властиві інші принципи редукції ненаголошених голосних у порівнянні з нормативною літературною мовою: значно менша кількісна редукція голосних, а відповідно і менші їхні якісні зміни.

Що ж до української мови, то спостереження за мовою білінгвів свідчать: вплив російської мови більше відчутний також у системі вокалізму, що закономірно впливає на акцентно-ритмічну структуру слова. Досить часто спостерігається зменшення тривалості ненаголошених голосних. І незважаючи на те, що вони зберігають свою основну якість, це деформує традиційну фонетичну структуру українського слова.

Спостерігаються зміни і в артикуляції деяких голосних: [а], [и] вимовляються як більш посунені наперед; замість досить відкритого, типового для нормативної української вимови [е] звучить більш закритий, посунений у своєму ряду вгору звук.

Згідно з даними інструментального дослідження, акцентно-ритмічна структура фонетичного слова в сучасній українській літературній мові має абсолютно унікальну особливість – чітко простежується тенденція до періодичного скорочення ненаголошених голосних через один або два склади [8]. У мові білінгвів ця особливість або ж значно нівелюється, або й зовсім зникає.

На відміну від нормативної української вимови спостерігаємо значно коротший голосний у позиції абсолютного кінця слова.

Ці, на перший погляд, не дуже суттєві зміни впливають, однак, не тільки на акцентно-ритмічну характеристику слова, позбавляючи його типового українського звучання і наближуючи до російської вимови, а певною мірою і на інтонаційне оформлення всього речення.

Отже, можна говорити про те, що в мові білінгвів (а значною мірою це властиве суржику взагалі) в результаті взаємодії російської й української мов виникає нова організація фонетичного слова, акцентно-ритмічна характеристика якого не тотожна ні російській, ні українській нормі.

Цікаво, що, вивчаючи особливості мови української діаспори в Америці, Канаді, тобто в англomовному середовищі, і роблячи висновок, що «під тиском цілого комплексу факторів мова набуває «материкового» забарвлення» [9], дослідники обмежуються лексичним і граматичним рівнями, лишаючи поза увагою фонетичну характеристику слова.

Можна висловити припущення, що зміна принципів організації акцентно-ритмічної структури слова як наслідок мовної інтерференції – явище, що виникає за умов контактування близькоспоріднених мов.

Ось тому так актуально звучить застереження О. А. Сербенської, яка багато років присвятила вивченню природи нашого суржику: «У фонетичній системі зберігається самотність мови. Українську мову називають милозвучною, дзвінкою, «солов'їною». А це характеристика її звукового ладу, її мелодики, інтонації, яку треба пізнавати, усвідомлювати і зберігати, бо з різних причин існує загроза її деформації» [10].

1. Торсуев Г. П. Вопросы фонетической структуры слова.- М.-Л., 1962.
2. Детальніше див.: Высотский С. С. О звуковой структуре слова в русских говорах. Исследования по русской диалогии. - М.:Наука, 1973. - С. 19.
3. Торсуев Г. П. Вопросы акцентологии современного английского языка.- АН СССР.- М.-Л., 1960. - С. 5.
4. Зиндер Л. Р. Общя фонетика.-М.: Высшая школа 1979. - С. 265.
5. Тоцька Н. І. Голосні фонеми української літературної мови. - К.:КДУ, 1973. - С. 190.
6. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти.- К.: КДУ, 1966.- С. 21-23.
7. Масенко Л. Т. Мова і політика. - К.: Соняшник, 1999.- С. 7-8.
8. Тоцька Н. І. Голосні фонеми української літературної мови. - К.:КДУ, 1973. - С. 172.
9. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації. Діаспора й Україна.- К.: Рідна мова, 1999. - С. 294.
10. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем.- К.:Просвіта, 2001. - С. 43.

L. F. Tsiptsiura

**THE ACCENT-RYTHMIC STRUCTURE
OF THE WORD UNDER THE CONDITION OF INTERACTION
OF RELATED LANGUAGES**

Constant permanent contacts between Russian and Ukrainian languages lead to noticeable considerable deviations from the norm in usage of both languages at various levels. Interference at the phonetic level is the most permanent: the accent-rhythmic structure of the word undergoes the most essential changes, which leads to changes in intonation and traditional speech melody.